
**ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «Η ΤΣΑΝΤΑ
ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ». ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ, ΠΡΩΤΗ
ΕΦΑΡΜΟΓΗ, ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ**

Κλουβάτος Κωνσταντίνος
Σχολικός Σύμβουλος Δημοτικής Εκπαίδευσης
klouvatos@sch.gr

Παρτσινεβέλου Κυριακή
Δασκάλα
naxoskyr@yahoo.gr

Χάλκου Αγάθη
Δασκάλα
mixoskout@hotmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το πρόγραμμα «Η Τσάντα στο Σχολείο» σχεδιάστηκε και τέθηκε σε πιλοτική εφαρμογή στην 3η Περιφέρεια Δημοτικής Εκπαίδευσης Κυκλάδων για 5 εβδομάδες, ενώ συνεχίστηκε εν μέρει η εφαρμογή του μετά από τη θετική αξιολόγησή του από γονείς και μαθητές. Σκοπός της πιλοτικής εφαρμογής του προγράμματος ήταν η ολοκλήρωση της μαθησιακής διαδικασίας στο σχολείο, αφού γίνουν οι απαραίτητες προσαρμογές στη διδακτέα ύλη, στον τρόπο διδασκαλίας και στις κατ' οίκον εργασίες, ώστε η τσάντα να παραμένει στο σχολείο. Παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία ο σχεδιασμός, τα αποτελέσματα της εφαρμογής του προγράμματος και η αξιολόγησή του από μαθητές και γονείς.

Εισαγωγή - Προβληματική

Το πρόγραμμα «Η Τσάντα στο Σχολείο» σχεδιάστηκε και τέθηκε σε πιλοτική εφαρμογή από το Σχολικό Σύμβουλο της 3^{ης} Περιφέρειας Δημοτικής Εκπαίδευσης Κυκλάδων, Κων/νο Κλουβάτο σε στενή συνεργασία με τις δασκάλες της Γ' και Δ' τάξης του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Νάξου, Αγάθη Χάλκου και Κυριακή Παρτσινεβέλου, αντίστοιχα. Εφαρμόστηκε για 5 εβδομάδες, από τις 28 Ιανουαρίου 2013 μέχρι τις 1 Μαρτίου 2013, ενώ συνεχίστηκε εν μέρει η εφαρμογή του μετά από τη θετική αξιολόγησή του.

Στόχος της πιλοτικής εφαρμογής του προγράμματος ήταν η ολοκλήρωση της μαθησιακής διαδικασίας στο σχολείο, με κατάλληλες προσαρμογές στη διδακτέα ύλη, στον τρόπο διδασκαλίας και στις κατ' οίκον εργασίες, ώστε να εκλείψει η ανάγκη για καθημερινή μεταφορά της σχολικής τσάντας από το σχολείο στο σπίτι και αντιστρόφως. Μέσα από τη συμβολική και ουσιαστική παραμονή της τσάντας και συνακόλουθα βιβλίων και τετραδίων στο σχολείο επιχειρήθηκε ταυτόχρονα η ελαχιστοποίηση των κατ' οίκον εργασιών και η αλλαγή της μορφής τους προς μια

περισσότερο δημιουργική και ευχάριστη κατεύθυνση. Προσδοκώμενο όφελος από την εφαρμογή του προγράμματος τέθηκε η διαμόρφωση θετικότερης στάσης των μαθητών και γονέων απέναντι στο σχολείο, η δημιουργικότερη αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου τους και η βελτίωση των μαθησιακών αποτελεσμάτων.

Οι λόγοι που υπαγόρευσαν την εφαρμογή του προγράμματος ήταν:

(Α) Το ενδιαφέρον για εφαρμογή των βασικών κατευθύνσεων και της φιλοσοφίας του «Νέου Σχολείου» (Υπουργείο Παιδείας & Θρησκευμάτων, n.d) για αξιοποίηση σύγχρονων εκπαιδευτικών εργαλείων, όπως ο διαδραστικός πίνακας, το ηλεκτρονικό βιβλίο, το ψηφιακό εκπαιδευτικό υλικό, ο προσωπικός μαθητικός υπολογιστής. Τα εργαλεία αυτά σύμφωνα με το Υπουργείο:

- διευρύνουν τους ορίζοντες κάθε μαθητή και μαθήτριας,
- καταργούν τα σύνορα της γνώσης,
- διευκολύνουν την επικοινωνία με τον εκπαιδευτικό,
- συνδράμουν στο να ολοκληρώνεται η μαθητική διαδικασία στο σχολείο, ώστε «η τσάντα να μένει στο σχολείο»,
- εμπλουτίζουν τον μαθητικό βίο με δραστηριότητες εκπαιδευτικού παιχνιδιού και δημιουργικές εργασίες.

(Β) Ο προβληματισμός για την «υπέρβαρη» σχολική τσάντα. Ευρήματα ερευνών δείχνουν ότι το υπερβολικό βάρος της σχολικής τσάντας μπορεί να προκαλέσει μυοσκελετικές παθήσεις στα παιδιά. Σύμφωνα με τον πρόεδρο της Ελληνικής Παιδιατρικής Εταιρείας, Α. Κωνσταντόπουλο, «η σχολική τσάντα δεν θα πρέπει να ξεπερνά το 10% του σωματικού βάρους του παιδιού που τη σηκώνει». Αυτό όμως δε συμβαίνει στην πράξη, καθώς το σωματικό βάρος των μαθητών του δημοτικού σχολείου κυμαίνεται από 22 - 35 κιλά, ενώ οι τσάντες, αντίστοιχα, ζυγίζουν από 4 – 7 κιλά (Μπουλουτζά, 2006). Το πρόβλημα αυτό δεν εμφανίζεται μόνο στην Ελλάδα, αλλά σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και σε άλλες χώρες (Mackie & Legg, 2005; Whittfield, 2005; Dockrell et al., 2006; Mackie, 2006, The Department of Education and Skills, 2012; Al-Qato, 2012; Rai & Agarawal, 2013).

Για το υπερβολικό βάρος της τσάντας ευθύνονται διάφοροι παράγοντες, οι σημαντικότεροι από τους οποίους είναι: (α) το πλήθος και το μέγεθος των διδακτικών βιβλίων, (β) η χρήση βιβλίων για περισσότερες από μία σχολικές τάξεις, όπως ανθολόγιο, λεξικό, γραμματική κλπ, (γ) τα υπόλοιπα σχολικά είδη που μεταφέρονται, όπως τετράδια, μπλοκ και υλικά ζωγραφικής κ.ο.κ., (δ) ο ελλιπής έλεγχος της τσάντας και (ε) ο τρόπος οργάνωσης της σχολικής εργασίας. Ο προβληματισμός για τη μεταφορά της σχολικής τσάντας ευαισθητοποίησε το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, το οποίο έχει εκδώσει σχετικές εγκυκλίους για τη λήψη μέτρων από το σχολείο και την οικογένεια (ΥΠΕΠΘ, 2008, ΥΠΔΒΜΘ, 2010). Οι προτάσεις του Υπουργείου περιλαμβάνουν την παραμονή κάποιων βιβλίων και τετραδίων στο σχολείο (σε ειδικά ντουλάπια ή κάτω από το θρανίο) και καθημερινό έλεγχο του περιεχομένου της τσάντας.

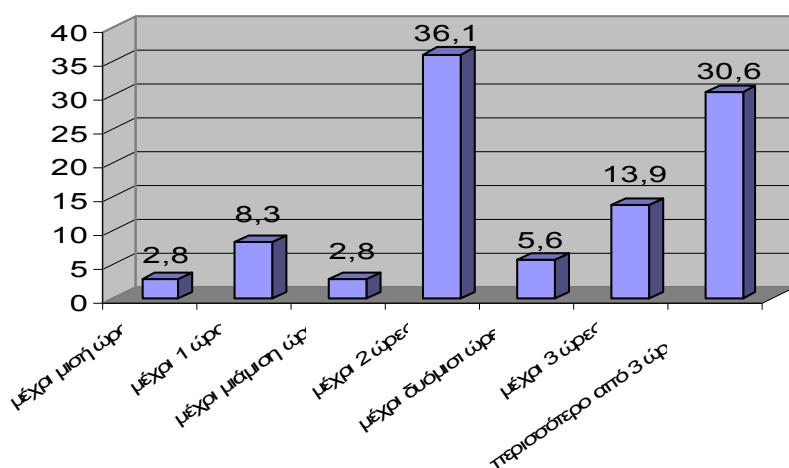
(Γ) Η μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας, η οποία δείχνει αφενός το πρόβλημα του βάρους της σχολικής τσάντας και αφετέρου ότι η προσπάθεια για την αντιμετώπισή του επικεντρώνεται στον περιορισμό του όγκου και του χρόνου της κατ' οίκον εργασίας, όταν μάλιστα υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι η κατάχρηση αυτής της μορφής σχολικής εργασίας αυξάνει τις εκπαιδευτικές ανισότητες (OECD, 2008).
(Δ) Η αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης. Έγινε με ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν οι μαθητές και οι γονείς πριν την εφαρμογή του προγράμματος, οι απαντήσεις των οποίων παρουσιάζονται παρακάτω.

Η υφιστάμενη κατάσταση

Από τα 36 ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν οι γονείς των δύο τάξεων που συμμετείχαν στο πρόγραμμα προέκυψε ότι: (α) περισσότεροι από τους μισούς μαθητές (55,6%) μελετούν στο σπίτι με διαλείμματα και το 44,4% των μαθητών συνεχόμενα, (β) ο χρόνος έναρξης και λήξης της κατ' οίκον μελέτης καθώς και η διάρκειά της ποικίλει εντυπωσιακά: η μελέτη ξεκινάει από τις 13.30, δηλαδή αμέσως μετά το σχολάσμα, αλλά η ώρα έναρξης μπορεί να φτάσει ακόμη και στις 18.30, προφανώς λόγω και των ενδιάμεσων εξωσχολικών δραστηριοτήτων (φροντιστηρίων, ιδιαίτερων μαθημάτων κ.ο.κ.), ενώ η ώρα ολοκλήρωσης της μελέτης ποικίλει από τις 16.00' έως ακόμη και τις 23.30', (γ) η διάρκεια της μελέτης ποικίλει επίσης από 1 ώρα μέχρι περισσότερες από 3 ώρες.

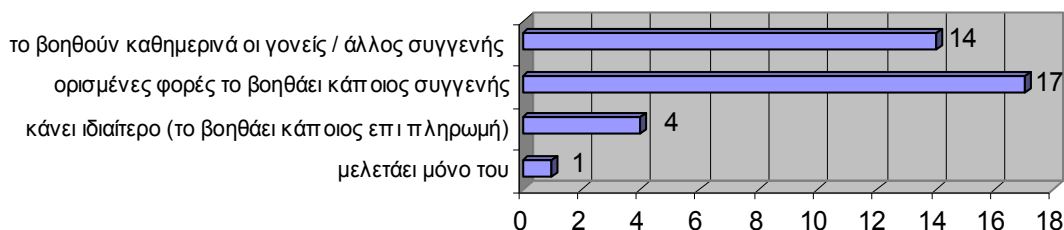
Όπως βλέπουμε στο γράφημα 1, μόνο το 8,3% των μαθητών καταφέρνουν να ολοκληρώσουν τις κατ' οίκον εργασίες τους μέσα σε 1 ώρα, το 36,1% των μαθητών μελετούν μέχρι 2 ώρες ημερησίως, το 13,9% μέχρι 3 ώρες και ένα μεγάλο ποσοστό (30,6%) περισσότερες από 3 ώρες.

Γράφημα 1. Διάρκεια χρόνου κατ' οίκον μελέτης

Σημαντικό είναι να δούμε και τον τρόπο της κατ' οίκον μελέτης. Σύμφωνα με το γράφημα 2, μόνο 1 από τους 36 μαθητές της Γ' και Δ' τάξης μελετά εντελώς μόνος του, 4 κάνουν ιδιαίτερο μάθημα, οι μισοί σχεδόν (17 από τους 36) λαμβάνουν βοήθεια ορισμένες φορές ενώ οι 14 (38,9%) λαμβάνουν καθημερινά βοήθεια στην κατ' οίκον μελέτη τους.

Γράφημα 2. Τρόπος κατ' οίκον μελέτης

Τέλος, αναφορικά με τις εξωσχολικές δραστηριότητες, προκύπτει ότι όλοι ανεξαρτήτως οι μαθητές της Γ' και Δ' τάξης εμπλέκονται σε τέτοιες δραστηριότητες. Από αυτούς οι 17 μαθητές (47,2%) έχουν αναλάβει τουλάχιστον 1 δραστηριότητα (ξένη γλώσσα, αθλητισμό, υπολογιστές, μουσική ή κάτι άλλο) και οι υπόλοιποι 19 (52,8%) δύο ή περισσότερες δραστηριότητες. Λαμβάνοντας υπόψη κανείς ότι η μελέτη για πολλούς μαθητές γίνεται διακεκομμένα και με παρεμβολή άλλων εξωσχολικών δραστηριοτήτων, αντιλαμβάνεται την καθημερινή κόπωση κάποιων μαθητών. Αυτή η κατάσταση αποτυπώνεται και από τις απαντήσεις των γονέων σε σχετικό ερώτημα: η μελέτη στο σπίτι είναι πολύ ή υπερβολικά κουραστική για ένα μεγάλο μέρος μαθητών (30,6%) ενώ για τους υπόλοιπους (69,4%) λίγο ή καθόλου κουραστική. Στο ερώτημα πώς θα προτιμούσαν να γίνεται η μελέτη στο σπίτι, εμφανίζονται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους γονείς της Γ1 και της Δ' τάξης. Στη Γ1 τάξη 11 γονείς (61,1%) θα προτιμούσαν λιγότερη ή καθόλου μελέτη και οι υπόλοιποι 7 (38,9%) περισσότερη μελέτη ή όπως γινόταν μέχρι τότε. Οι γονείς της Δ' τάξης εμφανίζονται διχασμένοι: οι 9 γονείς θα προτιμούσαν λιγότερη μελέτη και οι άλλοι 9 γονείς να συνεχιστεί η μελέτη όπως γινόταν μέχρι τότε.

Επιμέρους στόχοι

Με βάση τα παραπάνω τέθηκαν οι εξής επιμέρους στόχοι από την εφαρμογή του προγράμματος:

1. Να ελαχιστοποιηθεί ο απαιτούμενος χρόνος μελέτης – προετοιμασίας στο σπίτι, με τη διατήρηση μόνο των εντελώς απαραίτητων κατ' οίκον εργασιών (αντιγραφής, ορθογραφίας, ανάγνωσης, ανάλογα με την τάξη).
2. Οι κατ' οίκον εργασίες να αποκτήσουν περισσότερο δημιουργικό χαρακτήρα και να γίνουν περισσότερο εξατομικευμένες.
3. Να διευρυνθεί ο ελεύθερος χρόνος των μαθητών και να συνδεθεί με τη φιλιαναγνωσία.

Υλοποίηση του προγράμματος

Η εφαρμογή του προγράμματος περιλάμβανε τα εξής βήματα:

1. Αρχική αποτύπωση της κατάστασης (διάρκεια χρόνου μελέτης στο σπίτι, κλίμα της τάξης, μαθησιακά αποτελέσματα, ανταπόκριση των μαθητών στις κατ' οίκον εργασίες κ.ά.).
2. Στενή συνεργασία με τις δασκάλες της τάξης για (α) καθορισμό των

προσδοκώμενων αποτελεσμάτων (κριτηρίων αξιολόγησης του προγράμματος) και (β) από κοινού σχεδιασμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας και των απαιτούμενων προσαρμογών (βιβλία και τετράδια που παραμένουν στο σχολείο, αξιοποίηση διαδικτυακών και διαδραστικών εργαλείων, σχεδιασμός και ανάρτηση στην ιστοσελίδα του προγράμματος των ημερήσιων φύλλων ενημέρωσης και προτεινόμενων δραστηριοτήτων για το σπίτι κ.ο.κ.).

3. Δια ζώσης ενημέρωση των γονέων από το Σχολικό Σύμβουλο και τις δασκάλες της τάξης για το πρόγραμμα – Ανάλυση προϋποθέσεων και απαιτήσεων του προγράμματος - Εξασφάλιση γραπτής συγκατάθεσής τους για την υλοποίηση του προγράμματος.
4. Λεπτομερής ενημέρωση των μαθητών για το πρόγραμμα – Σύναψη παιδαγωγικού συμβολαίου συνεργασίας για την επιτυχή εφαρμογή του προγράμματος - Από κοινού καθορισμός κανόνων και επιπτώσεων από ενδεχόμενη μη τήρησή τους κατά τη διάρκεια υλοποίησης του προγράμματος.
5. Εφαρμογή προγράμματος. Μέγιστη αξιοποίηση του διδακτικού χρόνου για ολοκλήρωση της μαθησιακής διαδικασίας στην τάξη. Καθημερινή γραπτή ενημέρωση των γονέων για τη μαθησιακή διαδικασία με προτεινόμενες δραστηριότητες για το σπίτι. Καθημερινή εποπτεία από το Σχολικό Σύμβουλο.
6. Διαμορφωτική και τελική αξιολόγηση προγράμματος από τις δασκάλες της τάξης και το Σχολικό Σύμβουλο – Διαμορφωτική και τελική αξιολόγηση από τους γονείς με συμπλήρωση ερωτηματολογίου και ανοιχτή συζήτηση – Διαμορφωτική και τελική αξιολόγηση του προγράμματος από τους μαθητές με ερωτηματολόγιο και παραγωγή κειμένου.
7. Παρουσίαση των συμπερασμάτων στη σχολική και ευρύτερη εκπαιδευτική κοινότητα (μέσω του συνεδρίου της ΠΕΣΣ).

Για τις ανάγκες του προγράμματος δημιουργήθηκε ξεχωριστή ιστοσελίδα (http://1dim-naxou.kyk.sch.gr/tsanta_sto_sxoleio.htm), όπου περιλαμβάνονται και τα στοιχεία για το μεθοδολογικό σχεδιασμό και τον τρόπο εφαρμογής του προγράμματος.

Τελική αξιολόγηση προγράμματος

Από την τελική αξιολόγηση, που έγινε τόσο από τις δασκάλες της τάξης και το Σχολικό Σύμβουλο όσο και από τους μαθητές και τους γονείς με τη συμπλήρωση ειδικού ερωτηματολογίου, προκύπτουν δύο διαφορετικά αποτελέσματα:

- (α) Στο πρώτο τμήμα (Δ' τάξη) το πρόγραμμα εφαρμόστηκε εν γνώσει της επιφυλακτικής ή αρνητικής στάσης μικρής μερίδας γονέων. Παρά την επίτευξη των γενικών στόχων του προγράμματος σε αυτή την τάξη, που ελέγχθηκε με προφορική εξέταση των μαθητών αλλά και απροειδοποίητες γραπτές δοκιμασίες, οι επιφυλάξεις των γονέων διατηρήθηκαν και μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος. Η τελική αξιολόγηση εμφάνισε ουσιαστικά διχασμένους τόσο τους γονείς όσο και τους μαθητές για τη συνέχιση του προγράμματος,

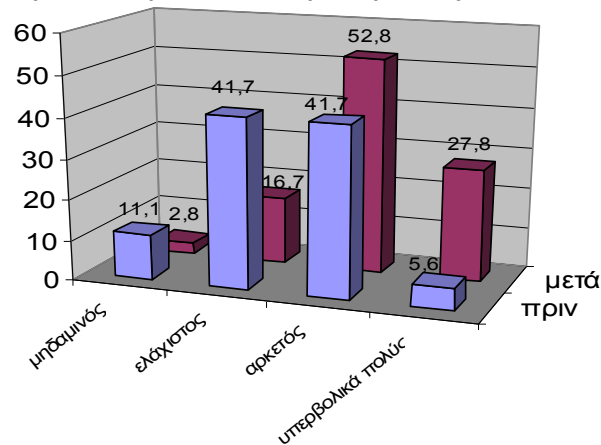
αποτέλεσμα που απέκλεισε το ενδεχόμενο συνέχισης του προγράμματος στο συγκεκριμένο τμήμα.

- (β) Στο δεύτερο τμήμα (Γ' 1), οι γονείς και οι μαθητές στο σύνολό τους αντιμετώπισαν εξαρχής θετικότητα το πρόγραμμα. Εξίσου θετικά αξιολόγησαν το πρόγραμμα κατά τη διάρκεια και μετά την ολοκλήρωση της εφαρμογής του. Στη θετική αποτίμηση του προγράμματος, οπωσδήποτε, συντέλεσε και η πλήρης επίτευξη των στόχων του προγράμματος. Η τελική αξιολόγηση του προγράμματος σε αυτό το τμήμα υπαγόρευσε τη συνέχισή του στο συγκεκριμένο τμήμα μέχρι τον Ιούνιο.

Η σύγκριση των αρχικών και τελικών απαντήσεων των μαθητών και γονέων απέφερε τα εξής ενδιαφέροντα αποτελέσματα:

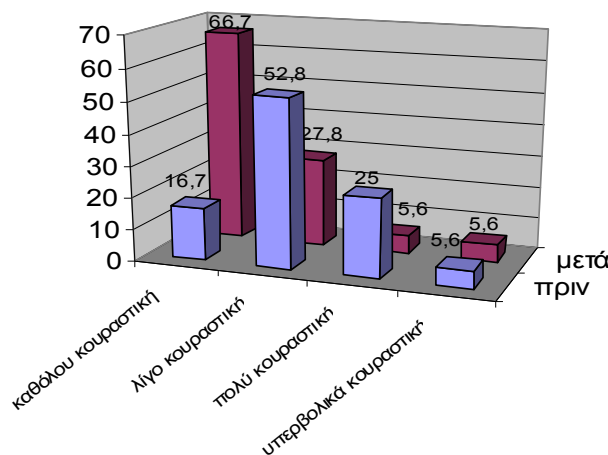
1. Η επάρκεια του ελεύθερου χρόνου των μαθητών βελτιώθηκε σημαντικά κατά την εφαρμογή του προγράμματος (Wilcoxon $Z=-2,80$, $N=36$, $p=0,005$, βλέπε γράφημα 3).

Γράφημα 3. Επάρκεια ελεύθερου χρόνου μαθητών

2. Η κούραση από την κατ' οίκον μελέτη περιορίστηκε αισθητά κατά την εφαρμογή του προγράμματος (Wilcoxon $Z= -4,07$, $N=36$, $p<0,001$, βλέπε γράφημα 4).

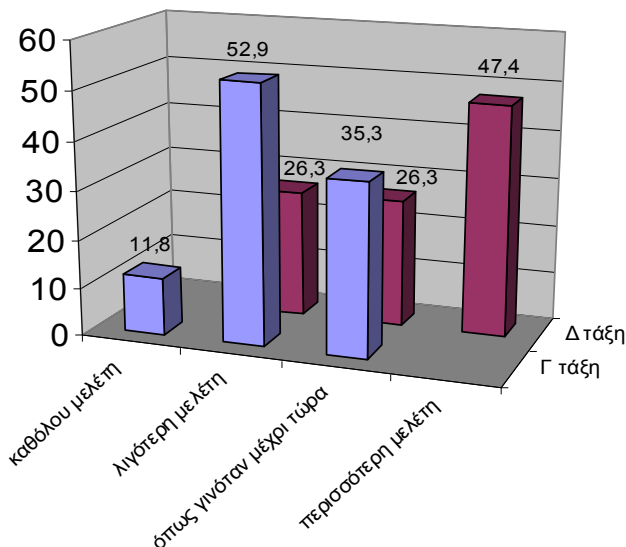
Γράφημα 4. Πόσο κουραστική είναι η κατ' οίκον μελέτη - προετοιμασία

3. Η προτίμηση για τον τρόπο συνέχισης της κατ' οίκον μελέτης μετά τη λήξη του προγράμματος παρουσίασε διαφορετική εικόνα ανάμεσα στους μαθητές της Γ' και

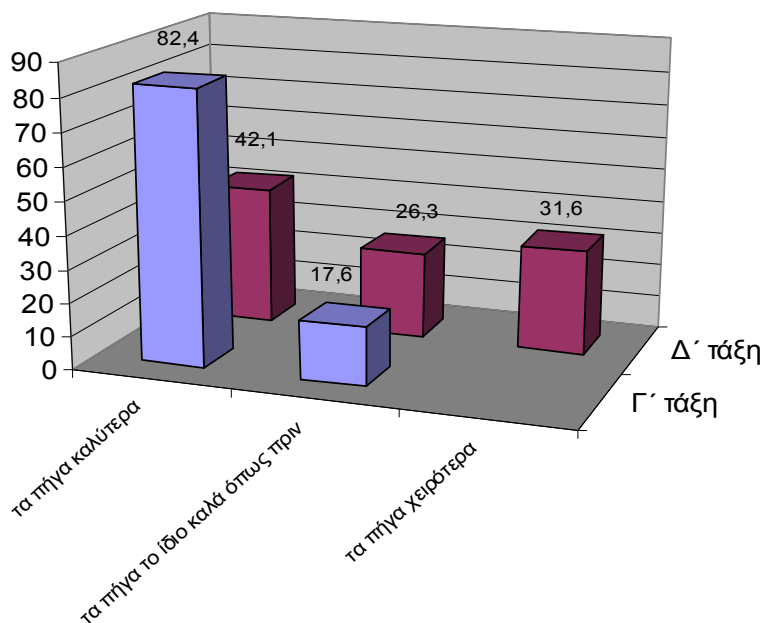
Δ' τάξης (γράφημα 5). Η εικόνα αυτή ουσιαστικά αποτυπώνει και τη διαφορετική αποτίμηση του προγράμματος από τους μαθητές των δύο τάξεων. Εμφανώς θετικότερη είναι η στάση των μαθητών της Γ' τάξης.

Γράφημα 5. Πώς θα ήθελες να συνεχιστεί η μελέτη – προετοιμασία στο σπίτι;

4. Η αντίληψη των μαθητών για την απόδοσή τους στα μαθήματα κατά την εφαρμογή του προγράμματος διαφέρει ανάμεσα στα δύο τμήματα (γράφημα 6). Οι μαθητές της Γ' τάξης έχουν συντριπτικά καλύτερη εικόνα για την απόδοσή τους συγκριτικά με τους μαθητές της Δ' τάξης. Το αποτέλεσμα αυτό σε συνδυασμό με το προηγούμενο αποτέλεσμα αποτυπώνει τη γενικότερη στάση των μαθητών απέναντι στο πρόγραμμα.

Γράφημα 6. Πώς τα πήγες στα μαθήματα με το πιλοτικό πρόγραμμα;

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Ενδιαφέροντα είναι τα πρώτα συμπεράσματα από την εφαρμογή του

προγράμματος, τα οποία υπαγορεύουν τη συνέχιση της πιλοτικής εφαρμογής του σε περισσότερες σχολικές τάξεις. Γενικά, η πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος έδειξε ότι όταν υπάρχει καθολικό υποστηρικτικό κλίμα (από γονείς, μαθητές, εκπαιδευτικούς, υλικοτεχνική υποδομή σχολείου), το προτεινόμενο πρόγραμμα μπορεί να υλοποιηθεί με απόλυτη επιτυχία. Σίγουρα όμως απαιτείται περαιτέρω πιλοτική εφαρμογή του σε παρεμφερή ή διαφορετικά σχολικά περιβάλλοντα με επιμέρους προσαρμογές, προκειμένου να διερευνηθεί η δυνατότητα ευρύτερης εφαρμογής του.

Προτείνεται η πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος σε ευρύτερο πλαίσιο, τόσο σε σχολικές τάξεις της δημοτικής όσο και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτή η πρωτοβουλία θα πρέπει να ληφθεί από το ίδιο το Υπουργείο Παιδείας, στο πλαίσιο των διακηρύξεων για το «Νέο Σχολείο», στο οποίο η μαθησιακή διαδικασία θα ολοκληρώνεται στο σχολείο, με στόχο «η τσάντα να μένει στο σχολείο».

Αναφορές - Βιβλιογραφία

- Υπουργείο Παιδείας & Θρησκευμάτων (n.d). Νέο Σχολείο, <http://www.minedu.gov.gr/neo-sxoleio-main.html?showall=&start=3>.
- Μπουλουτζά, Π. (2006). Το ασήκωτο βάρος της σχολικής τσάντας, *Εφημερίδα «Η Καθημερινή»*, 12-09-2006.
- The Department of Education and Skills (2012). Report of the working Group on the Weight of Schoolbags. http://www.education.ie/en/Publications/Education-Reports/des_report_of_weight_of_schoolbags.pdf
- Dockrell, S., Kane, C., & O'Keeff, E. (2006). Schoolbag weight and the effects of schoolbag carriage on secondary school students. <http://www.iea.cc/ECEE/pdfs/art0212.pdf>.
- Mackie, H. & Legg, S. (2005). *Student Responses to Schoolbag Carriage: Evidence for a Recommended Upper Schoolbag Weight*, in P. D. Bust & P. T. McCabe (ed.) "Contemporary Ergonomics".
- Whittfield, J., Legg, S. J. & Hedderley, D. I. (2005). Schoolbag Weight and Musculoskeletal Symptoms in New Zealand Secondary Schools, *Applied Ergonomics*, 36 (2), 193-198. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0003687004001358>.
- Rai, A. & Agarawal, S. (2013). Back Problems due to Heavy Backpacks in School Children, *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*, 10 (6), 22-26. <http://www.iosrjournals.org/ccount/click.php?id=6253>.
- Mackie, H. (2006). Schoolbag Carriage : Design, Adjustment, Carriage Duration and Weight (thesis). Massey University, New Zealand.
- AL-Qato, A. (2012). The Influence of Backpacks on Students backs A Cross-Sectional Study of Schools in Tulkarm District. An-Najah National University, Palestine.
- OECD (2008). Policy Brief. Ten Steps to Equity in Education.
- ΥΠΑΔΜΘ (2010). Μεταφορά Σχολικής Τσάντας. Εγκύκλιος Φ.7/531/129567/Γ1/15-10-2010.
- ΥΠΕΠΘ (2008). Σχολικές τσάντες. Εγκύκλιος Φ. 12 / 472 / 40340 /Γ1/15-4-2008.